

Список умовних скорочень назв джерел

АД – Лікарський порадишник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л.; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422; **ВЗ** – Великодня вірша запорожців "Христось воскресь, радъ миръ увесь..." Рукоп. НБУ, шифр 78п/210; **ВМ** – Драма "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, список 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список ІІ пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.149/49; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **Заг.** – Інтермедія "Заговоръ на попа", кін. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.7574; **Зош.** – Навчальний зошит з латинської мови, серед. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.3916; **ІВ** – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ІКД** – Інтермедії до драми М.Довгалецького "Комическое дѣйствіє на Рождество Христово", 1736 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; **КЗ** – Зиновійв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971; **ЛВ** – "Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками" (1720) С.Величка. Рукоп. Публ. б-ки ім. М.С.Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм); **Лс.** – "Книга, глаголемая Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, шифр І.7378; **МБ** – Драма "М[и]л[о]сть Б[о]жая", список І пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр Ніж.34; **ПЛ** – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К.: Наук. думка, 1987; **УВ** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.216(199).

Н.М. Фіголь, асп.

ПРАВОПИСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРШОЇ НА СХІДНІЙ УКРАЇНІ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ УКРАЇНСЬКОЮ МООВОЮ – "РАДИ"

Розглянуто правописні особливості першої щоденної газети українською мовою.

The spelling features of the first daily newspaper in Ukrainian language are considered.

Українська мова, преса в кінці ХІХ – на початку ХХ століття знаходилась у досить важкому, загрозливому стані. Історичні події

попередніх десятиліть, століть (заборона української мови, українського друкованого слова) призвели до того, що українська нація, зокрема переважна більшість інтелігенції, міського населення перестала користуватися рідною мовою. Заборонена вона була і в культурному житті: не дозволялись вистави українською мовою, не можна було проголошувати проповіді, проводити богослужіння. Усунена мова була і з адміністративних, урядових установ.¹ Становище дещо почало змінюватися лише на початку ХХ століття на хвилі загального революційного та національного піднесення. Актуально постало питання української мови як засобу національного, політичного єднання. Разом із виникненням політичних партій виникла потреба і в засобі проголошення, пропагування ідей – в пресі, а саме – пресі рідною українською мовою. Уряд змушений був іти на поступки: проголошений маніфест 17 жовтня, незабаром – тимчасові правила про друк.

Тимчасові правила про друк 24 листопада 1905 року прирівнювали в правах українську мову до російської. З цього часу починається бурхливий розвиток україномовної преси.

Дозвіл видавати українською мовою ставив перед письменниками, журналістами нові важливі завдання: потрібно було формувати публіцистичний стиль, утверджувати, активізувати мову, яка століття була заборонена, знаходилась у своєрідному стані стагнації, завмерла, не використовувалась у певних стилях, сферах взагалі, потрібно було сформувати словник певних галузей, відшліфувати правопис, зробити його загальнозживаним, вирішити питання з територіальними діалектами. Таким чином, мовні питання стали активно обговорюватися на сторінках преси. У дискусії взяли участь провідні вчені, мовознавці, письменники: К. Михальчук, А. Кримський, В. Науменко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, В. Гнатюк, Б. Грінченко, Смаль-Стоцький та інші. Висловлювалися діаметрально протилежні думки взагалі з приводу можливості існування української мови, доречності її використання в науковому, публіцистичному стилях, у громадському, політичному житті. Розглядалася українська мова як говірка російської, доводилося її незаперечне право на всебічний та вільний розвиток відомими мовознавцями та літературознавцями.

Так, професор Київського університету Т. Флорінський опублікував у 1898 році в «Университетских известиях» статтю «Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по

славяноведению»². Учений виступив проти поглядів І.Франка на українську мову, викладених у статті “Русько-українська література”³, заперечуючи право української мови на всебічний розвиток, стверджував, що вона є наріччям російської мови. Вважав, що українська мова не придатна для використання у таких сферах, як наукова, публіцистична, суспільна, не може бути також мовою викладання в навчальних закладах.

Т. Флорінському опонували мовознавці В. Науменко та К. Михальчук, які опублікували свої заперечення реакційних поглядів на сторінках «Киевской старины». В. Науменко доводив право української мови на вільний, всебічний розвиток, наводячи за приклад Галичину, де українська мова успішно використовувалася в усіх сферах життя⁴. К. Михальчук наголошував на своєрідних, притаманних лише українській мові фонетичних, лексичних, граматичних особливостях, на існуванні літератури, що розвивається на народній основі⁵.

Найгострішою проблемою, що постала перед мовознавцями, редакторами, журналістами початку ХХ століття, була проблема створення загальнодоступного, простого, прийняттого на всій території України правопису. Існувало два найголовніші принципи, на основі яких створювалися та пропонувалися для загального вжитку численні варіанти правопису, – це фонетичний та етимологічний. Яскравим прикладом суто етимологічного правопису, в основу якого покладені історичні особливості, традиції написання, був правопис, створений Михайлом Максимовичем, – це компромісний варіант правопису якомога більше наближений до російського, далекий від власної вимови. Антиподом цього правопису став фонетичний правопис Драгоманова, або *драгоманівка*, що найретельніше втілював принципи фонетичного письма, детально передавав особливості української вимови. Єдиною його вадою була надзвичайна переобтяженість, важкість у використанні та запам’ятовуванні, саме тому він і не прижився. Зміг уникнути надмірного вживання літер, але разом з тим зберегти детальну передачу української вимови П. Куліш, запропонувавши свій варіант фонетичного правопису, найбільш уживаний у Західній Україні в кінці ХІХ століття, що отримав назву *кулішівка*. Для спрощення фонетичного правопису вчений запропонував нові літери та нові позначки для позначення голосних, йотованих та пом’якшення. У кінці ХІХ – на початку ХХ століття фонетичний

правопис здобув остаточну перемогу над етимологічним. Етимологічним правописом на початку ХХ століття продовжували користуватися лише деякі видання Західної України (“Галичанин”, “Голос народа”, “Православная Буковина” та ін.), що переобтяжувало та захарашувало мову старими, давно відмерлими рисами, робило видання доступним лише для вузького кола читачів, яким близький певний діалект. Прогресивні періодичні видання Західної України та усі видання Наддніпрянської України користувалися фонетичним правописом.⁶ Проте слід зазначити, що на період початку століття припадає етап впровадження, випрацювання правопису, тому і у виданнях Східної України зустрічаються елементи етимологічного правопису, діалектизми, хоча набагато рідше ніж, у Західній Україні, що пояснюється невиробленістю єдиного сталого правопису.

Вирішити ж практично усі вищезазначені проблеми мала зокрема преса, адже, по-перше, незаперечно доводила, що українська мова придатна не лише для використання в побуті, а, по-друге, саме на сторінках періодичних видань витворювалися норми літературної мови, тому що виявити свій потенціал, витворити певні норми найкраще мова може у функціонуванні, до того ж у письмовій формі.

30 грудня 1906 року починає виходити перша щоденна газета українською мовою “Громадська Думка”, незабаром переіменована в “Раду”. Виходила газета наполегливими стараннями видавця, мецената, редактора Євгена Чикаленка, для якого видання щоденної україномовної газети стало справою життя, на яку він не шкодував ні коштів, ні часу, ні здоров’я. Саме “Рада” стала щоденною україномовною газетою, що близько десятиліття представляла українську журналістику, витворювала зразки літературної мови, тому досить цікаво та важливо простежити, які ж мовні норми впроваджувало це видання у життя. Звернемося до номерів часопису та спробуємо їх проаналізувати. Насамперед, потрібно зупинитися на орфографічних рисах, які присутні у “Раді”, тому що нормування орфографії, правопису було одним із найперших завдань мовознавців, редакторів початку ХХ століття.

Що ж до “Раді”, то перш за все слід зазначити, що в основу видання був покладений фонетичний принцип написання, тобто написання якомога більше наближене до того, що ми чуємо, наближене до власне української вимови. Це було важливим кроком для становлення української літературної мови, адже наближало її до народної основи.

Так, можемо виділити такі орфографічні норми, представлені на сторінках “Ради” за 1906 рік, які доводять, що газета друкувалась фонетичним правописом. Переконливим аргументом на користь застосування фонетичного правопису була загальна відсутність **ь** на кінці слова: “*З газет та журналів*”; “*Різдвяний святочний репертуар*” (90, 3)*.

Літери **е,є** використовувалися у сучасному розумінні: *земства, думає, складається, є, моє, останнє* (91, 2.)

Буквосполучення **йо,ьо** вживаються так, як і на сучасному етапі розвитку мови: *бойової* (46, 2); *районної* (85, 1); *йому, тутешнього, з нього, майбутньої* (90, 2-4).

Також про те, що “Рада” друкувалась фонетичним правописом, зокрема східним його варіантом, говорить те, що [і] будь-якого походження (з **о, чь, ъ, і**) передавався завжди літерою **і**: *лікар, хліб, міг, рік, зібралась, шкільної, тільки, зовсім, хотів, ніяких* (90, 3). Тоді як у західноукраїнських виданнях [і], що походить з етимологічного [о], після [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] передавався буквою **і**: *тільки, дійти*. Якщо ж [і] у такій позиції походив з етимологічного [е] або [ѣ], вживалася літера **ї**: *сніг, сільську*.

Існують лише поодинокі винятки, що використовуються для розрізнення омонімії. Наприклад, у слові *ніж* із значенням “прилад для розрізування” пишемо літеру **і**, а у сполучнику *ніж* пишемо літеру **ї** з двома крапками (90, 3; 84, 1).

Йотація на сторінках газети передається за допомогою літери **ї**: *своїми, українську, лекції, редакції, київською* (90, 3); *їм, неї, їх* (86, 3). Тоді як у західних виданнях існують інші варіанти передачі йотованого [і]: може бути поєднання [й] та [і] (*йїхав*), або йотація взагалі не передається (*їхав*). Іноді в “Раді” можемо зустріти непослідовну заміну йотованого **ї** на **і**, але ці випадки трапляються дуже рідко і переважно в назвах статей, рубрик, що пишуться усіма заголовними літерами. Крім того, маємо **ї** в інших варіантах вживання того самого слова, тому їх швидше можна прийняти або за описки, відсутність потрібного шрифту або за невідпрацьовану норму, ніж за принципову позицію. Так, поряд маємо такі варіанти: *український, редакції* (91, 3); у *Київі* (86, 3); **і** у тому ж номері – інший варіант передачі йотованого, що до того ж кількісно переважає: *української мови, українські твори, українське питання, київської газети* (86, 3).

Частки -ся, -сь, на відміну від західних часописів, у “Раді”, як і в усіх наддніпрянських часописах, пишуться з дієсловами разом: *оселились, жадалось, укралося, вертаються, жилося* (89, 3); *з’являється* (85, 3).

Про те, що у “Раді” використовувався східний варіант фонетичного правопису, свідчить також тверде написання передньоязикових [з], [с], [ц] перед напівм’якими приголосними: *світ* (56, 1); *гості* (47, 3); *святочний* (90, 1).

Не позначалась м’якість також після літери н, що стояла перед суфіксами -ськ, -ств, на відміну від західного варіанта фонетичного правопису: *українського, студентства* (49, 2,3); *громадянство* (48, 3).

І навпаки, у наддніпрянських виданнях, зокрема, у “Раді”, передавалася м’якість [з], [с], [ц] у суфіксах -ський, -зький, -цький, тоді як у західних – м’якість була відсутня: *московської, російського, арештанські, мійські, самарської, городська, київської, Заньковецька, мужицька* (46, 2,3); *кавказького* (50, 3).

Вживався також у “Раді” проривний дзвінкий приголосний [г], хоча у західноукраїнських виданнях він був більш поширений: *гвалт* (47, 3); *грунті* (56, 1).

В аналізованому виданні писалися також за східним варіантом фонетичного правопису слова іншомовного походження із буквсполученнями -ія, -ле: *телеграми, демонстрація* (52, 3); *легалізація, телеграфне, реакція, телеграми* (76, 3); *редакція* (56, 1); *інституціях, білети* (55, 3); *історія, географія* (53, 3); *делегатських* (5, 3).

Окремо слід зупинитися на використанні апострофа. У “Раді”, на відміну від західних видань, де апостроф міг взагалі не вживатися, апостроф використовувався майже завжди в сучасному розумінні, за невеликою кількістю винятків. Так, апостроф ставився після губних перед йотованими: *поб’ють, обов’язкового, пам’ятати, об’єднував, обов’язковість* (85, 1-3), *ім’я* (76, 3), *сем’ї* (53, 3). Писали також апостроф у власних назвах після задньоязикових приголосних [г], [к], [х]: *на Лук’янівці* (46, 2). Для роздільної вимови ставився також апостроф після префіксів перед наступною йотованою. Хоча тут маємо вже відмінність порівняно із сучасним станом мови: апостроф ставився не лише перед йотованими голосними, а й перед іншими також: *з’єднання, з’явився* (86, 3,4); *з’їздах, об’єднував* (85, 3); *з’організувався, з’єднати* (49, 3); *з’ясовує, з’охотяться* (50, 1,3).

Трапляються випадки, коли апостроф відсутній або замінюється іншим буквосполученням, хоча за правилом мав би там бути, та у цих самих словах в інших слововживаннях він присутній, тому це можна пояснити як опіску: *зв'язали* (86, 3); *довіря* (52, 3). Такий стан речей можна зрозуміти, адже орфографічні норми на час виходу газети лише формувалися та відпрацьовувалися, тому потрібен був час, щоб уникнути деякої непослідовності. Але досить часто використання апострофа, що було показано вище, як і попередні ілюстрації орфографічних норм, незаперечно свідчать на користь того, що "Рада" друкувалася східним фонетичним правописом.

Про невиробленість орфографічних норм, які спостерігаємо на сторінках видання, говорить також паралельне вживання префіксів *рос-*, *роз-*: *роspложується* (91, 4), *роspорядку* (85, 3; 49, 3), *роspтягати* (46, 2), *роspочала* (76, 3), *роspглянуто* (49, 3).

Існував також ряд рис, які не характерні для сучасної орфографії, не прижилися в сучасній мові, є рисами діалектними, від яких унормована українська мова мала позбутися.

До таких рис належить, наприклад, вживання буквосполучення *-ія-* замість сучасного *-іа-*: *провінціяльних*, *експропріяція*, *соціял-демократами*, *колоніяльне*, *офіціяльне* (86, 3); *пролетаріяту* (85, 3); *матеріяльну*, *спеціяльно* (46, 2).

Вживалася літера *я* замість сучасного використання *а* і в таких випадках: *загряницю*, *погряничної* (86, 3); *дописях* (85, 1); *квартира* (46, 2, 55, 3).

Маємо також паралельне написання суфіксів *-ення* та *-іння*, що на даний момент уніфіковано на користь суфікса *-ення*: *значіння* (86, 3; 85, 1); *поводіння* (84, 1; 46, 2); *вражіння*, *поневолення* (56, 3); *повішення* (55, 3); *побільшення* (76, 3).

Ненормативне також вживання закінчення *-е* в називному відмінку множини, що також зустрічаємо на сторінках «Ради»: *люде*, *селяне* (86, 4).

Окремо слід розглянути написання літер *и* та *і*. Дослідивши численні випадки, які зустрічаються у виданні, можемо зробити висновок, що це було одним із проблемних питань. Літери *и* та *і* часто вживалися не послідовно, їхнє використання не відповідає нормам сучасного правопису: *психологічні*, *принціпами*, *вибірали*, *експериментальної*, *дінаміту*, *підписав*, *президента*, *технічне*, *еміграцію*, *бібліографія* (85, 3, 4).

Лише на кінці слова частіше вживалася літера *и*: *відомости* (86, 3), *притомности*, *промисловости*, *смерти* (86, 1–4). Таке написання є рисою південно-західного діалекту української мови⁷. Але у часописі іноді в аналогічній позиції вживалося *і*: *області* (85, 3), що знову ж таки свідчить про етап вироблення норми.

Розглянуті орфографічні особливості переконують, що мова української періодики була ще не повністю уніфікована, невироблена. Але не слід забувати, що «Рада» була першою щоденною україномовною газетою, тому багато над чим ще потрібно було працювати. Проте видання зробило вагомий внесок в утвердження української мови в засобах масової інформації. До того ж невироблені, непослідовні орфограми скоріше становлять виняток порівняно з тим, що вдалося зробити. Тому, виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що у часописі за переважною частиною орфограм представлений фонетичний правопис у східному його варіанті з небагатьма орфограмами подвійного написання та деякими діалектними особливостями.

Потрібно було на початку століття вирішувати не лише проблему правопису. Необхідно було також сформувати мову публіцистики взагалі, створити норми української літературної мови. І це переважним чином відбувалося на сторінках періодичної преси того часу, оскільки мова найкраще виявляє себе у функціонуванні. Водночас мова періодики того часу відбивала усю складну ситуацію з українською мовою взагалі, оскільки у ній використовувались усі мовні засоби загальнонаціональної української мови із на той час не до кінця виробленими лексичними, стилістичними, синтаксичними нормами, із діалектними особливостями.

Отже, розглянувши орфографічні норми, представлені на сторінках «Ради», можемо зробити висновок, що в газеті використовувалась українська літературна мова, але це було, як уже зазначалося, одне з перших щоденних видань українською мовою, тому саме на його сторінках багато чого відшліфовувалося, витворювалося у процесі видавництва.

Важливо, що видання друкувалося фонетичним правописом. Це означало, що поширювалася, пропагувалася українська мова, наближена до народної вимови. Саме такий шлях формування літературної мови міг бути перспективним.

¹Животко А. Історія української преси: Навч. посібн./ Упоряд., авт. істор.-біограф. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К., 1999; ²Флоринский И. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – К., 1898. – № 11. – С. 218; ³Франко І. Русько-українська література. – 1898; ⁴Науменко В. Книжная речь у малороссов и руссинов // Киевская старина. – 1899. – №8. – С. 142; ⁵Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С.161; ⁶Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси. (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1970. – С. 57; ⁷Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 182.

*Надалі позначатимемо (першою цифрою випуск газети “Рада”, другою – сторінку).

Н.Г. Копецька, асп.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV-XVIII СТ.

Стаття присвячена проблемі формування лексико-семантичної групи на позначення розумової діяльності людини у староукраїнській мові періоду XIV-XVIII ст.

The article deals with the problem of formation of the lexical semantic group to indicate the notion “mind” in Old Ukrainian language of the 14th-18th centuries with slavonic parallels.

Мовна практика надає дуже багатий і різноманітний матеріал для аналізу динаміки формування лейтмотивної терміносистеми, що первісно характеризує людину – її здатність до розумової діяльності. Оскільки мова передається від однієї епохи до іншої, і про початок нових мов ми можемо говорити лише повністю звільнившись від нашого досвіду, остільки відношення минулого до сучасності пронизує мовну будову до самих її глибин¹. Дослідження абстрактної лексики на позначення розумових процесів людини на етапі її формування в староукраїнській мові відображає основні закономірності розвитку термінологічної системи в цілому, дає змогу краще зрозуміти історію виникнення сучасних значень слів² розумової діяльності.